

BORZSÁK ISTVÁN

EX LIBRARIOLIS LATINIS (ET RECENTIORIBUS)

A *librarioli* szót (Cicero, De legibus I 2,7), akár a *librarium* ('könyvszekrény'), akár a *librarius* ('könyvmásoló') szóból származtatjuk, így, kicsinyítő formájában alkalmasnak éreztük arra, hogy a mindenkori másolók (jegyzetelők, kivonatolók, kommentálók) gyakorlatában megfigyelhető hibákból (félrefogásokból, *lapsus*-okból) összegyűjtött alkalmi csokor címében szerepeltesük. Előfordul ilyesmi nemcsak antik szövegek másolásában, a „Scholiastenweisheit” zavaró vagy megmosolyogtató példáiban, a közkézen forgó szótárak gépiesen átvett és figyelmetlenül rövidített értelmezéseiben, krónika-breviátorok felületességében, *exemplum*-gyűjtemények tételeinek átugrásában stb. Így torzulhat pl. *Scipio*, „az afrikai vitéz” (vagyis Scipio Africanus), a karját elégető *Scaevolává*, így válhat az egyik *karthagói* Hanno „szicíliai hadvezérré”, egy másik meg (a vakmerő felfedező) „a karthagói konzervatív párt fejévé” stb. stb.

Cicero a Törvények bevezetésében, miközben a maga honmentő érdemeiről itt sem feledkezik meg (I 2,5 *quae — sc. patria — salva per te est, per te eundem sit ornata, — ti. történetírói* ténykedése által), kitér a római történetírás korábbi teljesítményeinek bírálatára. Említi többek közt Licinius Macert, aki legalább „nem szellemtelenül fecseg” (I 2,7 *cuius loquacitas habet aliquid argutiarum*), de még ezt a szűkös dicséretet is megszorítja azzal, hogy tudományát nem „a tanult görögök gazdagságából” (*ex illa erudita Graecorum copia*), hanem *ex librariolis Latinis* meríti. Az idézett szavak pontos értelmezése nem könnyű. D. Flach¹ szerint Macer előadásának szemléletességéről (ἐντύπωμα) volna szó, amelyet Cicero csak annyiban ismerne el, hogy ez az írói erénye „nem a görögök iskolázott *táborának* (von der gebildeten *Schar der Griechen*), hanem a latin iskolamesterkének” (lateinischen Schulmeisterlein) volna köszönhető. Függetlenül attól, hogy a kérdéses szót a *librarium* ('könyvszekrény'), vagy a *librarius* ('könyvmásoló') kicsinyített alakjaként fogjuk-e fel, ez alkalommal a mindenkori másolók (jegyzetelők, kivonatolók, kommentálók) gyakorlatában nem ritkán előforduló *lapsus*-ok természetrajzáról lesz néhány szavunk.

¹ D. Flach: Einführung in die röm. Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985, 88.

A klasszikus írások szövegkritikájával foglalkozók² lépten-nyomon találkoznak több-kevesebb betű kihagyásával, mint pl. Lucr. III 135: *quidquid <id> est, habeant, tu cetera percipe dicta* (a figyelmetlenségből átugrott *id*-et csak a Laur. XXXV 31 másolója pótolta). — Közismert szakkifejezés a *saut du même au même*, mint pl. Cic., Att. VII 9,4: *Praeteriit tempus non legis, <sed libidinis tuae; fac tamen legis>* etc. Nemcsak a levél írója volt fölöttébb zaklatott Caesar meghosszabbított galliai proconsulságának lejártakor (az emlékezetes zárómondat így hangzik: *equidem dies noctesque torqueor*), hanem a másoló is álmos vagy szórakozott volt, ezért tévedt a szeme az első *legis*-ről a megismételtre. Az azonos szóval végződő, illetve kezdődő mondattagokat nevezték a régiek *homoioteleuton*-nak, illetve *homoi(o)arkton*-nak. — Előfordul persze, hogy egy *egész sor* felejtődik ki a másolandó szövegből (pl. Soph., Antig. 1167 vagy Oid. tyr. 800).

Hasonló — hol bosszantó, hol mulatságos, de többnyire magyarázható — figyelmetlenségekkel a klasszikusok — és nemcsak a klasszikusok! — hagyományozásában a kezdetektől fogva mindvégig találkozunk.³ Az ókori szerzők magyarázóinak bölcsességeiből vagy oktalanságaiból („Scholiastenweisheit”) is kötetnyi válogatást szerkeszthetnénk. A fonákságokból, félreértésekből is lehet okulni, sőt megszívlelésre érdemes Ed. Nordennek az a tanácsa,⁴ hogy Serviusunkat (Porphyriót stb.) ne csak egyes helyek megvilágítása végett lapozzuk fel, hanem *összefüggő olvasmányként* is tanulmányozzuk.

Ha valaki tájékozódni akarna a klasszikus antikvitás írásos hagyatékának a késő századokban megfigyelhető széttörlési folyamatában, lapozza át pl. a Schanz—Hosius-féle irodalomtörténet IV/2. kötetét. Itt (197 skk.) kedvére elszórakozhat Fulgentius „hajmeresztő” (másutt: wahninnig) szófejtéseivel (198: „das meiste wird aus Scholien geschöpft sein”), Agroecius „ostobaságaival” (206: Törichtheiten), Martirius „etimológiai” között (220) „a szokásos értelmetlenségekkel”, a hosszú századokon át iskolai könyvként használt Priscianus (*lumen Romanae facundiae!*) tévedéseivel („gedankenloses Abschreiben”, különös „magyarázatok”, téves idézetek, „ungeschicktes Ineinanderschreiben”), Martianus Capella félreértéseivel, a legkülönbélebb „csodabogarakkal” (347: Wunderlichkeiten), stb. És akkor mit szóljunk a képzetlenebb kódexmásolók „tudományának” követhetetlenül kontaminált, hol így, hol úgy — csak ritkán *in melius* — módosított tömkelegéhez?

A „Scholiastenweisheit” tengernyi áradatából — ízelítőül — itt egyetlen „gyöngyszemet” emelünk ki. A Horatius-szöveghagyomány vizsgálatába újonnan bevont Bodmerianus, olim Phillippsianus kódexben a XVI. epódosz 8. sora (*parenti-*

² A köv. példákat *L. D. Reynolds—N. G. Wilson* könyvéből (Scribes and scholars. ²Oxford 1974, 204 sk.) válogattuk.

³ Vö. *B. I.*: A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. Ant. Tan. 23 (1976) 82 skk. = *Dragma* III 119 skk.; A (késő)antik Hor.-magyarázók. *Dragma* IV 172 skk. = *Encicl. Oraz.* III 17 skk.; Klasszikus kéziratok másolási hibái. Ant. Tan. 32 (1985—86) 211 skk.

⁴ *Ed. Norden*: Orpheus und Eurydike. SB Preuss. Akad. Wiss. 1934, 627 sk.; vö. *Dragma* IV 179.

busque abominatus Hannibal) fölé írott glosszához (*execrationi habitus* = Ps. Acro 434,3 K.) meglepő kiegészítés járul: *malis om(i)nibus natus, dicitur autem cum matre concubuisse et patrem verberasse*. Ezt annak idején⁵ a közéleti ellenfelekre zúdítható vádaknak századok múltával is előkíváncozó visszhangjaként magyaráztuk. A Norden-kommentár (*ad Verg. Aen. VI 609*) dokumentációjának további helyekkel (pl. Plaut., Men. 944; Pseud. 355; F. Bömer *ad Ovid. Met. X 347*) való bővítése helyett inkább M. D. Campanile friss dolgozatára⁶ hivatkozunk, amelyből kiderül, hogy Róma rettegett veszélyeztetőjének életében csak úgy, mint halála után nemcsak gyalázói voltak, hanem — a környezetében szorgoskodó görög propagandisták jóvoltából — nagyságának hirdetői is. A bikavérivás, mint Themistoklés vagy Coriolanus alakjához fűződő legendás halálnem (Plut., Flam. 20; App., Syr. 11) Hannibal felmagsztalását volt hivatva szolgálni.

A zavaró vagy elkedvetlenítő példák után próbáljunk biztatóbbat találni! (Vagy legalábbis keressük a magyarázat útját-módját.)

Iustinus-tanulmányaink során⁷ sikerült pl. Névtelen jegyzőnk egyik rejtélyes mondatába értelmet lehelni. Már régebben tisztázódott, hogy Árpád-kori krónikáink őshazaleírása főleg a Pompeius Trogust kivonatoló (talán IV. századi) Iustinus epitoméjának „szkíta” fejezeteiből, illetőleg ennek a kompendiumnak „*Exordia Scythica*” címmel emlegetett *további* kivonatából van összeszerkesztve. Ahogyan az Italiába vetődött Jordanes „Gót történetével” a VI. században Nagy Theoderiknek és utódainak járt a kedvében azzal, hogy forrásainak szkítáit vagy *getáit* következetesen *gótokká* formálta, pozitív vonásaikat gótokra alkalmazta, illetőleg az esetleges negatívumokat kedvezőre színezte, úgy használta Béla királyunk notarius is nagy ügyesen az *Exordia Scythica* valamelyik változatát honfoglaló eleink megörökítésére. Historiográfusi ügyeskedése persze nem ment buktatók nélkül. Szkíta fejezetét kétszer indítja (1,22): „A szkíták ugyanis, *sicut diximus, régebbi népek*” (*sunt antiquiores populi*, — az *Exordia* szövegével egyezően). Csak éppen *kinél* régebbiek? A kivonatoló Iustinus kivonatolója túl sokat markolt: az eredeti (Iustinus-féle) „szkíta kezdek” elejéről *elhagyta* a szkíták és egyiptomiak (hérodotosi) ősiségvitáját, és szkítáit csak a versengés végeredményeként jelenti ki *régebbieknek* (ti. az egyiptomiaknál).⁸

A Kárpát-medence ókori benépesítői közül Hérodotos erdélyi agathyrsosainak irodalmi sorsával is külön tanulmányban foglalkoztunk.⁹ A „továbbélés” dokumentumai közül itt csak Antonio Bonfini magyar történetének bevezetésére utalunk, ahol Mátyás udvari történetírója természetesen a derék agathyrsusokat is felvonul-

⁵ Vö. B. I.: Die Scholien des Hor. Bodm. Acta Ant. 25 (1977) 427 sk. = Eine Handvoll. Bp. 1999, 247 sk.

⁶ M. D. Campanile: Del bere sangue di toro e della morte di Annibale. Chiron 30 (2000) 117 skk.

⁷ Digma II 175 sk.

⁸ Ez a részleteredményünk azóta átment krónikakutatóink köztudatába. A Századok cikkírója (1998, 934) öröndetes módon már hasznosítja, mindenesetre nagyvonalúan, forrásának megnevezése nélkül.

⁹ Ant. Tan. 25 (1978) 164 skk. = Digma I 10 skk.

tatja (I 1,17, vö. 142), főleg Pomponius Mela és az id. Plinius nyomán. Kár, hogy Heltai Gáspár (Krónikájában, 1575) Bonfini obskurus felsoroltjai közül agathyrsusainkat elhagyta: „finnyás olvasói” vegyék elő *deák* Bonfiniusukat, „ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá”. A késő antik földrajzi tanköltemények régesrég elavult adatai kísértének még Joh. Honterus „*Rudimenta cosmographiae*”-jában is: a Göncöl szekere alatti „havas Scythia” népei közt ott szerepelnek a „régí” (*veteres*) agathyrsusok, thyssageták és a hérodotosi *jelzőből* (IV 18 Σκύθαι γεωργοί) *rigidi Georgi*-vá lényegült nomádok, a „nyilas” (*sagittiferi*) gelonusok, majd a lengyelek, poroszok és lívek után a *lóevő* (!*hippophagi* a ’lófejő’ *Hippemolgi* és az ’ember-evő’ *Androphagi* kontaminálása) *moschusokkal* (~ Moszkva!) szomszédos *Russia*. (NB.: Az ókori Μοσχική, a perzsa birodalom 19. satrápiája jóval délebbre, a mai Grúzia táján terült el, vö. Hérod. III 94.)

Ne csodálkozzunk az erdélyi szászok Melanchthonjának kalandos népkatalógusán: az ókori klasszikusoktól öröklött népnevek manapság olvasható félremagyarázásai sem különbek. Horatius neves kommentátorai sincsenek tisztában a *Geloni* népének ki- vagy mivoltával, mint ahogy Ammianus Marcellinus szakértői is a már annak idején (a IV. században) rég felszívódott agathyrsosokat Hérodotos leírása szerint *élő* népnek magyarázzák.

De haladjunk tovább! A szöveghagyományozás (másolás, kivonatolás) buktaóit tanulságosan példázza Bornemisza Péterünk postilláinak akárhány tétele. A régi könyvek kedvelői szívesen gyönyörködnek Livius 1568-i (frankfurti) kiadásának mitológiai vonatkozású, díszes iniciáléiban, pl. az *Ikaros* zuhanását szemléltető *I*-ben, vagy a kígyókkal birkózó *Laokoónban*. Most gondoljunk a mitológiából ismert Perseusra, akinek pajzsos alakja ott díszelgphet a történetesen Perseus nevű (utolsó) makedón király történetének liviusi előadásában is. (Így tévesztődnek össze akárhánszor a Kyrosok, Dareiosok, Scipiók, Catók.) „Senki nagy méltóságába ne nézegesse magát, mert úgy jár, mint Perseus, ki paisába tekintvén kőv bálvánnyá változott, azmint az fabulák tartják” — olvassuk a Folio-postillák változatában (590). A „fabulák” persze nem egészen így tartják.¹⁰ Ezután a buzgó prédikátor (Post. IV 532 b) így folytatja: „De jó meggondolni Demosthenes szavát: Senki nem tudja estvéig, ha azon állapotba marad-é. *Livius Aemilius* kedig még szebben szól erről: *Puncto temporis maximarum rerum monumenta (recte: momenta) vertuntur*, egy szempillantásban nagy dolgok megváltoztatnak. Látjuk is egy egész országnak hirtelen változását.”

Ebben a részletben mi Livius XLV. könyvének (8,6) aligha közvetlen, feltehetőleg a Melanchthon-tanítvány Joh. Manlius közhelygyűjteményéből merített ismeretét látjuk, de ugyanakkor az idézgető Bornemisza kapkodására is okkal következtetünk. Az *exemplum*-okat gyűjtögető prédikátor a mitológiai Perseus pajzsával kap-

¹⁰ Vö. *Kerényi Károly*: Görög mitológia. Bp. 1977, 40: a hőst Athéné „oktatta ki” arra, hogy a Gorgóhoz közeledve ne nézzon az arcába, csupán a (rémalak) tükörképét figyelje fényes pajzsán.

csolatban figyelhetett fel az azonos nevű makedón királyra és *változó* szerencsésének Liviusnál, valamint Plutarchos Aemilius Paullus-életrajzában olvasható leírására. A felületes kijegyzés közben történhetett, hogy Livius és a római hadvezér (*Aemilius Paullus*) neve „*Livius Aemilius*”-szá kontaminálódott. (Démostenész — Phil. I 8? — közvetlen ismerete sem valószínű.)

Szalárdi János Siralmas krónikájával (III. könyv, 7. rész) mi Kemény Zsigmond „Két boldog” c. novellájának forrásaként ismerkedtünk meg.¹¹ Ennek a valóban *siralmas* krónikának VI. könyvében (7. rész) olvashatjuk II. Rákóczi Györgynek Barcsay Ákos elleni „vádoló írását, amannak feleletivel”. Rákóczi (a 20. pontban) Barcsaynak „török közibe való küldetését a maga előmenetelére való vágyakodásnak” állítja, míg feleletében Barcsay „Africai *Scipio* vitézre” hivatkozik, aki „jobb karját, országa láttára ... elégette; még porrá nem égett, meg nem vonította” és ezzel méltán szerzett magának halhatatlan nevet.

Minket most nem a főemberek civakodása (*quidquid delirant reges...*), nem is az Erdély népét ezután sújtó csapások sorozata érint, csupán Barcsay (íródeák-jának?) lapsusa: az „africai *Scipio* vitéz”, vagyis Scipio Africanus (Hannibal legyőzője) és az iskolai Livius-olvasmányokból (II 12 sk.) ismert Mucius *Scaevola* összetévesztése. Ennek a bántó tévedésnek okát adhatjuk: a felelet fogalmazója, aki a maga Curtius Rufusát minden bizonnyal forgatta (hiszen a 11. pontban *értette* Nabarzanes szerepét Dariusz elárulásában: Curt. Ruf. V 9,2), Liviusban már nem volt annyira járatos, és valamelyik közkeletű *exemplum*-gyűjteményben (Valerius Maximus?) Scaevoláról az ABC-sorban következő Scipióra tévedt a szeme.

Quandoque bonus dormitat Homerus... Az aphorismus-író Zrínyi Miklós biztosan nem szundikált, amikor a Vitéz hadnagyban (45) egy Tacitus-helyből (Ann. III 43,1 *Augustodunum Sacrovir occupaverat, ut nobilissimam Galliarum subolem, liberibus studiis ibi operatam, et eo pignore parentes propinquosque eorum adiungeret*) kiindulva a „gyermek megfogását csuda találmánynak” jelentette ki, majd „eszébe jutott” Plutarchosból az épeirosi Pyrrhos szép eljárása: „Nem csalárdsággal, hanem vitézséggel, jó hírrel-névvel kívánta meggyőzni az ellenséget”, tehát „a gyermekek kezébe kötözve adatta”, úgy vesszőztette hazáig az áruló *oskolamestert*. A Tacitus-hely kommentálójának valóban könnyen eszébe juthatott a római *Camillus* legendás gesztusa, amint azt Livius (V 27) az utókor számára emlékezetesen megformálta (vö. Plut., Cam. 10,1). Zrínyi filológiai „botlásának” magyarázata az, hogy „Pyrrhus *doctorának* gyalázatos ígéretit” és a rómaiak „szép és becsületes vitézségét” valóban Plutarchos életrajzából (Pyrrh. 21; vö. Tac., Ann. II 88,1) is meg lehetett ismerni, és Zrínyi — az *előbbi* történet szerzőjelzését *átugorva* — Camillus „vitézségét” is az álnok orvostól majdnem megmérgezett Pyrrhosnak tulajdonította.¹²

¹¹ B. I.: Kemény Zsigmond és Tacitus? Itk. 75 (1971) 317 skk. = Digma I 308 skk.

¹² L. Digma IV 403. — *Klaniczay Tibor* a Zrínyi-monográfia átdolgozott kiadásában (Bp. 1964, 457) már ennek megfelelően módosította fejtegetéseit.

Zrínyivel nem azonos súlycsoportba sorolható, névtelen szerzővel zárjuk *quasi*-szövegkritikai tallózásunkat. A „Hasznos multságok” 1832. évfolyamában (II 43 sk.) bukkantunk egy „Hanno” című apró közleményre. (Pontoskodó alcíme: „Just. XXI. Arist. Polit. V.”) Valóban az egész nem egyéb, mint innen-onnan kimásolt kuriózum „az ifjabb Dioníz idejében élt Hanno nevezetű szicíliai hadvezérről.” A felületes kivonatoló (vagy már forrása) a jelzett Iustinus-fejezet kezdőmondatát (XXI 4,1: *Dum haec in Sicilia geruntur...*) félreértve, illetőleg az előző fejezet mondanivalójáról az afrikai eseményekre történt átmenetet nem észlelve minősítette a kalandos sorsú *karthagói* politikust *szicíliainak*.

Fatális história, fatális név. Irodalmi életünk egyik jelességének is egy karthagói Hannóval gyűlt meg ifjúkorában a baja, amikor az „Eppur si muove...” új kiadásának névmutatójában a Jókai regényében említett Hanno kivoltát a következőképpen magyarázta: „A karthagói konzervatív párt feje; Hamilcar, majd Hannibal ellenlábasa” — eltévedvén a lexikonok Hannói között. A nagy mesemondó a Kőrösi Csoma Sándor vonásait tükröző Barkó Pált, ezt a „merész, vasakaratú ifjú férfit — ki egyedül, segélytelenül, utasítatlanul indult neki a kietlen világnak, hogy nemzete hátrahagyott nyomait kövesse” — természetesen *nem* a karthagói konzervatívok fejével rokonította, hanem az argonautákkal, Columbusszal, Hannóval, az Afrika nyugati partja mentén Sierra Leonéig hajózó,¹³ „tűzlelkű” felfedezővel.¹⁴

SUMMARY

I regarded the word *librarioli*, derived either from *librarium* ‘bookcase’ or from *librarius* ‘book-copier’, in the diminutive form as suitable to appear in the title of an occasional collection, gathered together from mistakes (misunderstandings, slips) observable in the practice of copiers (note- and abstract-makers, commentators) at any time. Such a thing occurs not only in copying classical texts, in troubling and smile-provoking instances of the “Scholiastenweisheit”, in the mechanically borrowed and inattentively shortened interpretations of dictionaries in common use, in the superficialities of chronicle-breviators etc. Thus can be disfigured *Scipio*, “the African warrior” to *Scaevola*, burning his arm, thus can become one of the Carthaginian Hannos to a “Sicilian commander” on the one hand and the other one (the reckless discoverer) “to the head of the Carthaginian conservative party” on the other hand, etc. etc.

¹³ L. H. Daebritz: RE „Hanno” 2360 skk.

¹⁴ Vö. Irodalomtört. 1955, 66.